

ГУМАНІЗАЦІЯ ПРОФЕСІЙНО-ХУДОЖНЬОЇ ОСВІТИ

В умовах кардинальних змін, що відбуваються в суспільстві, зокрема переходу від енергетичної цивілізації людства до інтелектуально-інформаційної, глобальних проблем сучасності: ядерна загроза, екологічні катастрофи, демографічні зміни тощо, які різко позначаються на соціальному, економічному й культурному житті українського народу – особливої актуальності набуває гуманістична спрямованість професійної освіти на основі утвердження загальнолюдських цінностей, культури, мистецтва, встановлення гуманних відносин у навчальному і професійному середовищі. Адже лише на основі гуманістичних цінностей можна досягти позитивних результатів у формуванні особистості, яка не тільки буде здатна жити в демократичному суспільстві, але й зможе брати активну участь у демократичних процесах, захищати свої й інших людей права на життя, освіту, творчий розвиток, і таким чином, впливати на стабілізацію суспільства.

Утвердження гуманістичної системи освіти, яка забезпечує право особистості на розвиток і самовизначення, визнає особистісну самоцінність є відповіддю на технократичний характер розвитку суспільства, зумовлений технологічною активністю людської діяльності, в якій особистість фахівця вважалася „гвинтиком” державно-суспільного механізму з усіма негативними наслідками. Саме тому проблема гуманізації освіти завжди була предметом дослідження вчених. Ми погоджуємося з думкою Г.Д.Глейзера, що єдиною альтернативою технократичній парадигмі, сутність якої проявляється у перевагах засобів над ціллю, цілей над смислом і загальнолюдськими інтересами, техніки над людиною є гуманістична орієнтація, яка проголошує людину найвищою цінністю на Землі і на цій основі розв’язує проблеми взаємодії в системі „людина і світ”, „людина і природа”, „людина і суспільство”, „людина і людина” [1,6]. Про подолання технократичних тенденцій у цілях, завданнях і змісті освіти на засадах її гуманізації,

наголошують у своїх працях також В.П. Зінченко [4, 98], В.Ф. Моргун [36, 27-40].

Про визнання особистості як вищої цінності буття, унікальності її духовного потенціалу проголошували відомі українські мислителі Г. Сковорода, П.Юркевич та інші. Зокрема П.Юркевич писав, знання засвоюються лише тоді, якщо вони олюднені почуттями, а отже закликав виховувати так, щоб вихованець, коли він прийде у зрілий вік, виявився тим, хто знає і бажає добра. Водночас у формуванні особистості, на думку вченого, важливо враховувати складні відносини людини з суспільством, державою, людьми, природою, Богом [37, 9-13].

Утвердженню особистісно орієнтованих цінностей освіти, велика увага надавалася у релігійних, філософських і педагогічних роботах учених і мислителів дореволюційного періоду, які у подальшому були забуті, підкорені колективним концепціям педагогічної діяльності. Всі ці концепції, на думку Б.С. Гершунського, відображали загальні політичні та ідеологічні установки соціалістичної й комуністичної орієнтації, адже вони, незважаючи на зовнішній камуфляж гарних лозунгів і декларацій типу: „все для людини”, у своїй глибинній основі носили антигуманний характер, а отже ігнорували самоцінність особистості, змушували підкорятися державним і суспільним інтересам, тоталітарним вимогам, погоджуватися з принципами і механізмами функціонування зовнішнього соціально-економічного середовища тощо [40, 52].

Водночас колективні засади освіти не відображали особистісні цінності індивідуально мотивованого відношення людини до власної освіти, її рівня і якості, що за сучасних умов є надзвичайно важливими у розвитку особистості фахівця.

Ціннісний (аксіологічний) підхід дозволяє вивчати явища з точки зору закладених у них можливостей задоволення потреб особистості, а також розв'язувати завдання гуманістичного суспільства, в центрі яких є людина, її особистість, задатки і здібності, вільний розвиток яких і зумовлює

гуманістичну спрямованість освіти, наголошує Д.О. Белухін [, 145]. Цінності розглядаються нами як похідні категорії системи „світ-людина”. Однією із важливих цінностей на якій ґрунтується підготовка фахівців художніх промислів і ремесел є творчість. Саме через творчість створюється індивідуальна культура людини, яка є складовою культури суспільства, тим самим, розвиваючи саму людину, суспільство і світ у цілому[, 147].

Не менш важливим є синергетичний підхід до сучасного життя, який, на думку, Я.В. Любивоґо, вимагає від індивіда певної універсальності, вміння оволодівати досвідом у декількох сферах життя, суміжних спеціальностях, бо те, чого індивід навчається в одній сфері життя, справляє вплив і на інші сфери, відбувається взаємний обмін енергією та інформацією між видами діяльності [48, 353]. Зауважимо, що особистісно орієнтована концепція сучасної освіти, визнання пріоритетів особистісних освітніх цінностей суттєво позначаються на трактуванні поняття „система освіти”. Вона, як зауважує Б.С.Гершунський, стає більш варіативною, відкритою для оперативних змін і обґрунтованих інновацій і перетворюється в диференційовану сферу освітніх послуг, що дає людині можливість обирати індивідуальну освітню траєкторію відповідно до своїх інтересів і здібностей, освітніх потреб [40, 52-59].

Гуманістичний напрям, як зазначає І.А. Зязюн, об’єднав філософів, психологів, педагогів, соціологів на шляхах пошуку смислу людського буття, самоактуалізації, творчості, свободи вибору, цілісності, інтегративності мислення, управління людиною власним розвитком. У свою чергу, гуманістичний підхід до розвитку особистості виходить з постулату про розвиток людської психіки, завжди поступальний при наявності відповідних умов і конструктивного задоволення потреби у самовираженні [23, 54].

Філософське осмислення гуманізації освіти, на думку М.П.Бердяєва полягає у тому, що людська особистість належить не тільки часу, а духовному світу, вічності [3, 97]. До цієї думки схиляється і К.Т. Кантор, який визначає гуманізацію освіти, як шлях і засіб відродження в суспільстві

духовності і культури, і навпаки, відчуження особистості від культури і освіти породжує бездуховність, морально-психологічний кризис особистості [2, 23].

Нерідко гуманізацію освіти розуміють як додержання в освітній діяльності гуманності. Однак поняття „гуманізація”, на думку Г.О. Баллатісніше пов’язане із гуманізмом (світоглядна орієнтація), витоки якого сягають античних часів, що сформувався в епоху Відродження, розвинувся в добу Просвітництва і набув особливої актуальності в сучасну епоху, коли вельми загрозові для людства глобальні проблеми загострюються через різноманітні конфлікти. Гуманність у людських стосунках, вчений визначає як один із принципів гуманізму [41, 48]. Гуманізація, тобто „олюднення освіти”, як зазначає В.В.Краєвський спрямована на посилення положень вітчизняної і зарубіжної особистісно орієнтованої педагогіки, згідно з якою сутність освітнього процесу полягає у цілеспрямованому перетворенні соціального досвіду в особистий досвід [9, 41]. Для цього, як стверджує Г.Г. Філіпчук важливо, щоб у молоді почуття, ідеали, вчинки були облагороджені серцем [38, 331].

Найбільш глибокий і точний смисл гуманізації освіти, згідно з вченням О.Б. Орлова, це конструктивне самозмінювання людей, олюднення й гармонізація особистості кожного педагога і кожного учня, включених в освітній процес. Гуманізація особистості, становлення Людини в людині – ось та незмінна умова, без якої любі педагогічні інновації в сфері змісту і спілкування будуть лише своєрідним маскуванням, камуфляжем старого педагогічного мислення, тотолітарної освіти, наголошує вчений [28, 163].

Важлива роль в гуманізації освіти відводиться мистецтву, яке думку О.Г. Асмолова перетворює людину через його неусвідомлену сферу. Він стверджує, що в мистецтві ми даруємо, передаємо свою особистість іншим, відкриваємо нові духовні висоти. Адже наука не може перебудувати особистість людини, наука може озброїти людину новою інформацією,

набором формул, сумою знань, але знання самі по собі не змінюють дійсність [6, 415].

Зустрічі з мистецтвом, як стверджує Н.Є. Миропольська, створюють умови завдяки яким індивід може олюднити свої почуття. Кожна людина відкриває в кожному творі мистецтва нові смисли. Ставлення до мистецтва суть характеристики людини, живе свідчення того рівня, на якому вона знаходиться, наголошує вчений [50, 15].

Перехід до культурологічної моделі змісту освіти вважають прогресивним В.П. Зінченко, В.В. Давидов, Н.З. Чавчавадзе та інші. Зокрема Н.З. Чавчавадзе наголошує, що культура особистості може бути зрозуміла як рівень освоєння загальнолюдських цінностей, культурної спадщини людства, що визначає ступінь розвитку людини як особистості [7]. На необхідність переходу від культури корисності до культури достоїнства також вказує і О.Г. Асмолов, адже в культурі достоїнства головною цінністю є особистість людини, незалежно від того чи можна щось від неї одержати для виконання тієї чи іншої справи, чи ні, на відміну від культури корисності, в якій освіта спрямована тільки на підготовку людини до виконання службових функцій (когнітивна парадигма). Згідно з цією парадигмою особистісними аспектами професійного навчання є формування у майбутніх фахівців пізнавальної мотивації і здібностей, оволодіння системою власного і людського досвіду поведінки, діяльності тощо [17, 23-33].

Кредо „нового гуманізму”, як зазначає В.С. Пазенок, базується на принципі збалансованої взаємодії (коеволюції) природи, соціуму, особистості, а отже має визначатися „діалоговою культурою”, етикою спілкування, побудованою на толерантності, взаємопорозумінні й взаємоповазі як на міжіндивідному рівні, так і на всіх рівнях людських відносин [48, 5].

Важливим методологічним підґрунтям гуманізації освіти є психологічні концепції про людину, розроблені відомими психологами А.В. Брушлинським, В.П. Зінченко, А. Маслоу, К. Роджерсом, Е. Фроммом та

ін. Гуманістична сутність цих концепцій виявляється в ідеї „самості”, тобто саморозвитку, самоактуалізації, самотрансценденції особистості, які впливають на досягнення професійного успіху, „акме”, професійного довголіття. Тобто, актуальна потреба у саморозвитку, самоактуалізації, як стверджує А.О. Реан, С.І. Розум – це джерело активного, соціального й особистісного довголіття людини [26, 136].

В основі гуманізації освіти є особистісний підхід до розвитку учнів у процесі діяльності з урахуванням їх індивідуальних відмінностей за типами сприйняття, спостереження, пам'яті, уваги, особливостей в емоційній і вольовій сферах тощо, обґрунтований відомим психологом С.Л. Рубінштейном. Учений наголошував на тому, що особистість формується діючи, в ході своєї діяльності. У роботі, навчанні, праці формуються і вдосконалюються здібності особистості, у життєвих діях і вчинках закаляється характер. Даний образ дій зумовлює образ думок і прагнень, весь психічний склад особистості [25, 27]. Вчинок, як стверджує В.А. Роменець, є основною ланкою, осередком будь-якої форми людської діяльності, і не тільки моральної, виражає відношення між особистістю і матеріальним світом. Це відношення, наголошує вчений, можна зрозуміти, коли зміст поняття „особистість” включить в себе те, що все олюднене, освоєне, набуте людською індивідуальністю – знання, уявлення, усвідомленні закони [30, 384].

Цінним для нашого дослідження є розроблена Б.Г. Ананьєвим структура знань про людину як особистість. Зокрема у монографії ”Людина як предмет пізнання” Б.Г. Ананьєв пише: ”У процесі вивчення людини як особистості особливо виділяються: статус особистості, тобто її положення в суспільстві (економічний, політичний, правовий, суспільні функції), який зреалізовує особистість відповідно до цього положення й історичної епохи у формі різних ролей; мотивація її поведінки і діяльності в залежності від цілей і цінностей, що утворюють її внутрішній світ; світогляд і вся сукупність відносин особистості до навколишнього світу (природи суспільства, праці,

інших людей, самого себе); характер і нахили” [5, 84]. Ці характеристики особистості, як стверджує вчений, визначають її світогляд, життєву спрямованість, суспільну поведінку, основні тенденції розвитку [24, 94].

Гуманітарна, феноменалістична психологія К.Роджерса розкриває нам позитивну природу людини, її можливості самоактуалізовуватися, просуватися до високого рівня „конгруентності”, реалістичного функціонування й зрілості. У розвитку особистості, згідно зі вченням К. Роджерса, актуальним є її потяг до набуття компетентності, ставати здібним настільки – наскільки це можливо біологічно [11, 77].

Особистісне зростання, за В. Франклом, полягає у набутті конкретного смислу життя особистістю в даний момент. Особистість, на думку вченого, трансцендує себе, орієнтуючись на смисл, а здатність людини до самовідчуженості дозволяє їй побачити „кращий смисл для себе”. Водночас вчений наголошує, що усвідомленість життя особистістю досягається на основі реалізації трьох видів цінностей: цінності творчості, цінності переживання, цінності відносин [12, 301-302]. Особистісно зростати, за А. Маслоу – послідовно задовольняти „вищі” потреби на основі раніше досягнутих у гармонійному взаємовідношенні до світу й до самого себе [13].

Поступово оволодіваючи формами активності: діяння та протидіяння, пізнання та перетворення, самоорганізації та самопричинення, як стверджує І.П. Маноха, особистість поступово стає здатною не тільки відтворювати ті чи інші способи діяння, але й вносити в них власне бачення та розуміння, створювати інтерпретовані моделі активності, тобто стає „вільною” у протистоянні світові – навколишньому, реальному чи внутрішньому, ідеальному, феноменологічному. Цей процес, на думку вченого, не є стихійним, він підкоряється певним закономірностям, логіці зростання особистості [29, 253].

Теоретичним підґрунтям особистісно орієнтованого навчання є: теорія розвитку психіки особистості в онтогенезі (Г.С. Костюк [49]), згідно з якою

особистість розвивається тільки в процесі перетворення нею навколишнього світу, концепція діяльності О.М. Леонтьєва провідним положенням якої є те, що онтогенетичний розвиток свідомості відбувається в процесі навчання учнів. [55].

Про важливу роль принципу гуманізації в здійсненні навчання учнів наголошує Г.О. Балл. Вчений виділяє дві сторони гуманізації освіти: першу – орієнтовану на досягнення учнями формальної свободи і другу – розкриття можливостей наповнення свободи учня повноцінним змістом через прилучення до досліджень цивілізації і включення в діалог [57, 58].

До психологічних аспектів гуманізації освіти Г.О. Балл відносить, по-перше: задоволення базових потреб учнів через створення умов їхньої діяльності, сприятливих у психофізіологічному і соціально-психологічному планах, ретельне врахування у її організації їх вікових та індивідуально-типологічних особливостей. Зазначене соціально-психологічне сприяння передбачає повагу до їхніх уподобань, прагнень і досягнень, надання їм достатнього простору для прояву самостійності й творчості. По-друге – це розкриття для учнів можливостей наповнення їхньої свободи повноцінним змістом через прилучення до культури у єдності її нормативно-репродуктивних (цивілізаційних) і діалогічно-творчих складових. У пізнавальній царині, зазначає вчений, це передбачає заохочення становлення проблемного світосприймання, прагнення не лише до конкретних, визначених знань, але й до постійного розширення сфери „вченого незнання”, яке стає здобутком особистості, а у ціннісній царині згадане розкриття можливостей передбачає прилучення учнів до гуманістичних цінностей (включно з практикою їх втілення в життя) [41, 64-65].

У виявленні та розвитку творчої особистості учня, на думку В.В. Рибалки, слід орієнтуватись не тільки на окремий інтелектуально-творчий потенціал індивіда, а й на цілісний творчий потенціал особистості або творчий особистісний потенціал людини. Вченим обґрунтована психологічна структура особистості, яка може використовуватися як база для

створення ідеальної моделі творчої особистості різних профілів. Кожний елемент психологічної структури особистості зазнає системного впливу та системно сполучає в собі функції щонайменше трьох головних типів – соціально-психолого-індивідуального, діяльнісного та генетичного, які відповідають трьом базовим вимірам особистості [31].

У становленні особистісно орієнтованої парадигми освіти важливу роль відіграли педагоги-новатори Ш.А. Амонашвілі, І.П. Волков, Є.М. Ільїн, С.М. Лисенкова, А.С. Макаренко, В.О. Сухомлинський, В.Ф. Шаталов та інші. Ними були розроблені і впроваджені в практику діяльності навчальних закладів такі концепції: формування особистості в колективі, засобами трудового виховання, проблемного, програмованого, розвивального навчання, наукова цінність яких полягає у подоланні функціоналізму освіти, створенні інноваційного типу навчальних закладів, варіативних навчальних планів, регіональних освітніх програм тощо. Зокрема, педагогічна система А.С. Макаренка є гуманістичною, оскільки вона спрямована на зростання особистості на основі створення відповідних зв'язків і відношень в колективі, що сприяють розкриттю усіх її потенційних можливостей і здібностей [33, 129-135].

Істинним гуманізмом пронизана вся педагогічна діяльність і наукова творчість В.О. Сухомлинського, його педагогічна теорія ґрунтується на вірі в учня, створенні умов для його творчого розвитку [А].

Сутність особистісної компоненти гуманної педагогіки Ш.А. Амонашвілі полягає у забезпеченні умов для самостійного створення учнями себе. Для цього, на думку вченого, необхідно: створити атмосферу культурних взаємовідносин між усіма учасниками навчально-виховного процесу в системі „учень-вчитель”, „учень-учень”, „вчитель-батьки-учень” тощо; цільові установки розвитку особистості розробляти на моральній основі; вчителю навчитися змінювати себе, відповідно до унікальної ситуації; забезпечувати домінування формування загальнолюдських якостей

над вузькими цілями навчальних курсів, які виступають засобом розвитку особистості [10].

Про утвердження особистісно орієнтованої педагогічної системи, яка могла б реалізовувати принцип дитиноцентризму в навчально-виховному процесі як відображення людиноцентристської тенденції у розвитку сучасного світу, зазначає В.Г. Кремень. Це завдання на його думку, набуває особливої актуальності для України, де впродовж цілої епохи пошанування особистості, культивування її свободи, м'яко кажучи, не були сильною стороною суспільства. Навпаки, зневага до особистості людини, заперечення її права на індивідуальність та самовияв сутності з одночасною абсолютизацією інших цінностей, чужих природі людини, вели не тільки до трактування людини як гвинтика великого механізму, а й до фізичного знищення мільйонів людей. Водночас В.Г.Кремень наголошує, що ми повинні зробити все можливе для заміни авторитарної педагогіки педагогікою толерантності, суб'єктно-об'єктних відносин між учителем і учнем – суб'єктно-суб'єктними, здійснити інші демократичні зміни, з тим щоб із навчальних закладів виходили люди самодостатні, підготовлені до свідомої та ефективної життєдіяльності в різних сферах життя. Тільки так можна утвердити стабільну демократію та громадянське суспільство в країні, адже лише самодостатня особистість здатна брати на себе відповідальність і бути ефективною в ринковій економіці [8, 11-12].

Гуманістична спрямованість освіти на сучасному етапі, як зауважує М.П. Лещенко, передбачає створення сприятливих умов для розвитку особистості, здатної не тільки діяти у наявній соціальній структурі, але і змінювати її у контексті загальнолюдських цінностей [61, 80].

У зв'язку з цим важливе значення має теоретично обґрунтована С.О. Сисоевою модель творчої особистості учня, зокрема мультифакторна за своїм конструктором, а за змістом – з відображенням природженого і надбаного у структурі особистості учня. Тобто, під творчою особистістю, вчена розуміє креативну особистість, яка внаслідок впливу зовнішніх

факторів набула необхідних для актуалізації своїх творчих можливостей додаткових якостей, що сприяють досягненню творчих результатів в одному чи декількох видах творчої діяльності [32, 135-143].

Про значущість розвитку й звеличення особистості учня в процесі навчання, наголошує видатний український дидакт С.У. Гончаренко. Особливої уваги вчений надає реалізації в процесі особистісно орієнтованого навчання трьох принципів розуміння особистості людини: цінність, унікальність, непередбачуваність [16, 23].

Усвідомлення вченими і практиками необхідності гуманізації професійної освіти на основі особистісної парадигми призвело до виникнення різних моделей особистісно орієнтованого навчання. І.С. Якиманська їх поділяє на три групи: соціально-педагогічні, предметно-дидактичні і психологічні. Зокрема, соціально-педагогічна модель зорієнтована на соціальне замовлення і пов'язана з управлінням і розвитком особистості; предметно-дидактична модель – на науково-предметний розподіл знань, якими повинен оволодіти майбутній фахівець під час навчання, а психологічна модель – на визнання індивідуальних відмінностей. Особистісно орієнтований підхід до навчання, на думку вченої, повинен ґрунтуватися на формуванні в учнів здатності сприймати себе, людей, навколишній світ як найвищу життєву цінність, створювати себе, свою кар'єру в процесі творчої професійної діяльності; потреби особистості майбутнього фахівця в постійному вдосконаленні професійної майстерності, в самостійному оволодінні новими компетенціями, кваліфікаціями тощо [18, 31-92]. Водночас І.О. Зимня співвідносить особистісно орієнтований підхід до навчання з концентрованим на учневі підходом, який ґрунтується на гуманістичній психології А. Маслоу і К.Р. Роджерса і передбачає: організацію суб'єкт-суб'єктної взаємодії, яка пропонує учням свободу вибору способу одержання освіти (змісту і методів навчання, а в окремих випадках і педагога); формування активності в учнів, їх готовності до навчання, розв'язання проблемних завдань; забезпечення

безпеки особистісного прояву учня, створення умов для його особистісної самоактуалізації і самозростання; забезпечення єдності внутрішніх і зовнішніх мотивів учіння, коли зовнішнім виступає мотив досягнення, а внутрішнім-пізнання; одержання задоволення від розв'язання навчальних завдань і завдань у співробітництві з іншими; забезпечення умов для самооцінки, саморегуляції і самоактуалізації особистості учня; зміну позицій викладача як інформатора, транслятора знань, контролера навченості учня на позицію фасилітатора [14, 86-115].

Особистісний підхід, на думку О.М. Пехоти передбачає звільнення освіти від функціоналізму. Це підхід до особистості як до цілісності, при якому будь-які її прояви (стани, властивості, дії, вчинки) зумовлені внутрішньою суттю, наголошує вчений [56, 45]. Крім того особистісний підхід, як стверджує вчена, ґрунтується на сукупності концептуальних уявлень про педагогічну діяльність, її цільові установки, методико-психодіагностичні та психолого-діагностичні засоби, які забезпечують більш глибоке цілісне розуміння, пізнання особистості і на цій основі – її гармонійний розвиток в умовах існуючої системи освіти [54, 25].

Обґрунтовуючи сутність особистісно орієнтованого підходу до навчання В.В. Серіков підкреслює важливість забезпечення умов для реалізації особистісно-розвивальних функцій освітнього процесу. Зокрема, він звертає увагу на функції опосередкованості, колізії, критики, рефлексій, смислотворчості, орієнтації, забезпечення автономності і стійкості внутрішнього світу, творчо перетворюючу, самореалізації, забезпечення рівня духовності, життєдіяльності відповідно до особистісних потреб, які реалізують замовлення суспільства бути особистістю [15, 17].

На основі узагальнення результатів дослідження проблеми Е.Ф. Зеєр сформулював основні принципи особистісно орієнтованого професійного навчання: визнається пріоритет індивідуальності самоцінності учня, який на перших порах є суб'єктом професійного процесу; технології професійної освіти на всіх ступенях співвідносяться із закономірностями професійного

становлення особистості; зміст професійної освіти визначається рівнем розвитку сучасних соціальних, інформаційних, виробничих технологій і конгруентний майбутній професійній діяльності; професійна освіта має випереджувальний характер, що забезпечується формуванням соціально-професійної компетентності і розвитком екстрафункціональних якостей майбутнього фахівця в процесі навчально-професійної, квазіпрофесійної, виробничої і кооперативної діяльності; дієвість професійно-освітнього процесу визначається організацією навчального середовища; максимальне наближення до індивідуального досвіду учня, його потреб у самоорганізації, самовизначенні й саморозвитку [19, 43-44].

Гуманізація професійно-художньої освіти, насамперед, ґрунтується на позитивних ідеях провідного світоглядного принципу – *гуманізму*, згідно з яким визначаються безмежні можливості особистості у неперервному професійному вдосконаленні, її права на вільний прояв своїх здібностей, переконань. Під впливом цих важливих положень зміст, форми і методи професійного навчання фахівців художніх промислів і ремесел набувають особистісно орієнтованого характеру і спрямовуються на забезпечення їхнього творчого професійного розвитку. Із цього можна зробити висновок, що в якості системоутворювального фактора особистісного зростання майбутніх фахівців художніх промислів і ремесел виступають їхні потреби, мотиви, цілі, здібності, активність, інтелект та інші індивідуально-психологічні якості, розвиток яких набуває творчого характеру лише в процесі особистісно орієнтованого навчання.

Гуманізація професійно-художньої освіти ґрунтується на положеннях принципу природовідповідності, згідно з яким у змісті навчання враховуються фізичні й психічні процеси розвитку особистості майбутнього фахівця художніх промислів і ремесел. Реалізація принципу природовідповідності сприяє здійсненню навчально-виховного процесу, згідно з яким методи, форми, педагогічні технології добираються відповідно до природи учня професійного художнього навчального закладу.

Зауважимо, що поєднання професійного і особистісного розвитку майбутніх фахівців художніх промислів і ремесел водночас ґрунтується на принципі саморозвитку, який детермінує здатність особистості перетворювати власну життєдіяльність у предмет практичного перетворення, що в кінцевому результаті призводить до вищої форми життєдіяльності особистості – творчої самореалізації. Мається на увазі створення витворів мистецтва на основі оволодіння професійними знаннями й уміннями проектувати, оздоблювати і виготовляти вироби декоративно-прикладного призначення.

Особистісно орієнтоване навчання майбутніх фахівців художніх промислів і ремесел передбачає, насамперед, оновлення змісту професійно-художньої освіти на засадах принципу гуманізації, а також взаємопов'язаних з ним принципах гуманітаризації, індивідуалізації, диференціації, національного характеру, культурологічного підходу тощо. Згідно з принципом гуманізації добирається такий зміст навчального матеріалу, який забезпечує формування світогляду особистості, її саморозвиток, самонавчання й самовиховання. Зміст нових знань і вмінь професійно-художнього навчання проектується з урахуванням попереднього професійно-освітнього досвіду особистості з метою забезпечення їх тісного взаємозв'язку. Наприклад, під час вивчення майбутніми виконавцями виробів декоративно-прикладного мистецтва законів композиції досвідчені викладачі використовують практично-орієнтований навчальний матеріал, який ґрунтується на суб'єктивному досвіді учнів, набутому під час пленерних, етнографічних практик, занять у виробничих майстернях тощо. Зміст професійно-художнього навчання на основі існуючого у майбутніх фахівців художніх промислів і ремесел життєвого, освітнього і професійного досвіду дає можливість розвивати їхні пізнавальні здібності, професійно важливі якості, формувати етику поведінки, навчально-професійну мотивацію. Це дає підстави стверджувати, що такий зміст є особистісно орієнтований.

Для переорієнтації суб'єктивного досвіду в особистісно орієнтований навчальний матеріал доцільно, як стверджує Е.Ф. Зеєр, здійснювати певні процедури: діагностування конкретного виду досвіду; структурування даних досвіду; знаходження технологічних прийомів актуалізації суб'єктивного досвіду учнів [19, 51].

Результати теоретичного аналізу проблеми і практика свідчать, що рівень мотивації до оволодіння учнями професійних художніх навчальних закладів новими знаннями і вміннями зростає за умови здійснення навчання на основі їхнього попереднього суб'єктивного досвіду, який в свою чергу впливає на забезпечення особистісного смислу і особистісної значущості навчального матеріалу.

Гуманізація змісту професійно-художнього навчання ґрунтується на посиленні його гуманітарної складової. Мається на увазі створення такого емоційного змісту навчання і відповідного навчально-методичного забезпечення (підручники, навчальні посібники тощо) які б розвивали гуманітарне мислення учнів і гуманітарну свідомість педагогів.

Про необхідність реалізації принципу гуманітаризації освіти, зокрема надання конкретній пізнавально-навчальній діяльності ціннісного спрямування, наголошує І.Д. Бех [67-27].

Гуманітаризація освіти, як стверджує Д.І. Пащенко, це переорієнтація її з традиційного предметно-змістового принципу навчання основам наук на вивчення цілісної картини світу, узагальнене осмислення навколишнього й, зокрема, світу культури, світу людини, тобто це переорієнтація освіти на людину, насичення чинних навчальних дисциплін людинознавчим матеріалом, використання наявного в них гуманістичного потенціалу з метою подолання технократизму, бездуховності й формалізму в освіті; формування світогляду на засадах взаємозалежності природи, людини, суспільства [47, 15].

Фундаментом освіти теперішніх і преїдешніх поколінь, на думку В.С. Пазенок, має бути сучасна система гуманітарного виховання, яка

орієнтується на самоцінність людини, як унікальності, на активістське, творчо-цивілізаційне ставлення до життя, розумність у поєднанні з розвинутою культурою чуттєвості, на „практичний розум”, тобто поєднання здорового глузду з усвідомленням власне відповідальності тощо [48, 68].

Під гуманітаризацією, як зазначає О.Д. Гонєєв, доцільно розуміти систему умов, спрямованих в навчальному закладі на пріоритетний розвиток загальнокультурних компонентів у змісті освіти, таким чином, на формування особистісної зрілості учнів. Водночас вчений стверджує, що суть гуманітаризації освіти у ПТНЗ полягає в такому:

1. Предметні знання залишаються роз'єднаними, логічний аспект переважає історико-культурний і соціокультурний.

2. Проблема гуманітаризації освіти гостро постає в галузях освіти, пов'язаних з природничими знаннями і технікою. Провідну роль в діяльності фахівця відіграє глибоке розуміння технологічних процесів у поєднанні з особистісним смыслом професіоналізму.

3. Існуючі суперечності взаємовідносин між природничо-науковими і технічними знаннями, з одного боку і гуманітарними – з іншого, можуть призвести до розрушення феномену культури [в 151-152].

Як справедливо зазначає А.П. Біляєва, гуманітарні цілі розвитку суспільства, для якого вищою цінністю стає людина, найбільш повне розкриття її здібностей, задоволення матеріальних і духовних потреб, знаходять свій вияв у розвитку виробничих відносин. Відповідно гуманізація виробничих відносин відбувається як на рівні ергономічних вимог до розробки нової техніки і технології, так і на рівні планування розвитку виробничих колективів, де економічні поєднуються і розвитком соціальних умов роботи, задоволенням духовних запитів кваліфікованих робітників [г,90].

Гуманітарним наукам, що забезпечують процес гуманітаризації, як зазначає Л.А.Онищук, нині відводиться стратегічна роль: формувати гуманістичний світогляд усього людства. Він має базуватися на засвоєнні і

прийнятті нової системи цінностей, на вірі в ідеали. Адже, на сучасному етапі свого розвитку природовідповідне життя кожної окремо взятої людини і суспільства в цілому не можливе без глобального повернення всього людства до ідеалізму [Б, 39-40].

Сьогодні суспільство, зазначає О.М. Семенов, хвилює небезпека відчуження молоді від художніх досягнень народу, втрата інтересу до усвідомленого, вдумливого читання, негативний вплив книжкового ринку та мови телебачення на характер сприйняття літератури і переробку художньої інформації [62, 211]. Специфіка гуманітарної освіти полягає в тому що вона, по-перше, пов'язана з конкретною групою наук, що формують духовну культуру особистості, розумінням неприходящої цінності національної культури любого народу, малого чи великого, а по-друге, збагачує природничо-наукові і технічні дисципліни екологічно й соціально важливим змістом, наголошує О.Д. Гонєєв [в, 151].

У розвинутих країнах велика увага надається саме гуманітарній освіті, в ліцеях, коледжах, вищих навчальних закладах формуються навички морально-демократичної поведінки, навички рефлексивного ставлення як до свого „Я”, так і до гідності, самоповаги інших, усвідомленого прояву соціальної і моральної відповідальності, опановується мистецтво „практичної філософії”, тобто моралі [48, 68-69].

Відчутною стає нагальність системного й якісного удосконалення навчальних програм і підручників у контексті завдань громадянської освіти для закладів різного рівня акредитації не лише з гуманітарних дисциплін, але й фізики, математики, хімії, біології, астрономії, техніки, економіки, права, екології, мистецтва, які мб висвітлювали національні досягнення, виходячи з досвіду зарубіжних країн. Лише за таких умов громадянські знання формуватимуть істинні уявлення особистості про світ, власну націю і Батьківщину, наголошує Г.Г. Філіпчук [38, 20].

Реалізація гуманітарної складової змісту професійно-художнього навчання забезпечується вивченням учнями знань з етики, естетики,

економіки, екології, права з урахуванням специфіки їх майбутньої професійної діяльності. Зауважимо, що зміст цих гуманітарних дисциплін забезпечує формування в учнів гуманітарного відношення як до природи, людей до себе, так і до професійної діяльності, її результатів.

Значущість гуманітарної освіти і виховання особистості, як стверджує Г.П. Васянович, полягає у її спрямованості на прилучення учнів професійних навчальних закладів до цінностей культури з орієнтацією на зразки високої духовності, на засадах якої визначаються певні ідеали для подальшого самовдосконалення. Водночас гуманістична парадигма освіти і виховання особистості уможливорює розкриття унікальних потенційних здатностей людини – творчо-вольових, смислотворчих і морально-духовних, сприяє розвитку самостійного творчого мислення, гуманної і професійної поведінки в нестандартних ситуаціях тощо [35, 5-6].

Розвиток творчої особистості фахівців художніх промислів і ремесел безпосередньо пов'язаний з метою та завданнями викладання предметів мистецького й естетичного спрямування.

Особливий статус у навчальних закладах, на думку М.П. Лещенко, має зайняти мистецтво. Саме воно уможливорює творення казкової, фантастичної атмосфери навчально-пізнавальної реальності, виступає чудодійним засобом залучення навчальної інформації до внутрішнього світу студента, наголошує вчена. Водночас М.П. Лещенко зауважує, що мистецтву притаманна властивість підвищувати енергетичний потенціал пізнавально-активного поля, яким характеризується модифікована в аудиторії реальність. Ця мистецька функція набуває важливого значення при навчанні всіх без винятку предметів. Для цього важливим, на її думку, є визначення спільних елементів у змісті навчальної дисципліни і в множині мистецьких категорій, а також ідентифікація тих видів мистецької творчості, що допомагають гармонійно досягнути, проникнути в сутність явищ, понять, які вивчаються [61, 71].

Про особистісний смисл мистецтва наголошує Н.Є. Миропольська. Це виявляється, на її думку, у неповторності й всебічності особистості людини [50, 23].

На основі прилучення молоді до духовної культури як способу передачі загальнолюдських і національних цінностей й на їх основі створення власних витворів мистецтва забезпечується творчий і моральний саморозвиток особистості, збереження цілісності її внутрішнього світу. Долучаючись до духовної культури учні професійних художніх навчальних закладів розвивають свою природню сутність, базові й універсальні здібності до художньої діяльності на основі сформованих художньо-образного мислення творчої уяви, емоційного й естетичного сприймання навколишнього середовища, художніх умінь проектувати, оздоблювати і виготовляти вироби декоративно-прикладної творчості.

Особливе значення в гуманізації виховання мають категорії естетичного виховання та творчої діяльності підлітків, що широко розглядають закони краси, художні образи, дизайн, питання всестороннього розвитку особистості, духовного багатства, естетичних інтересів, творчої фантазії.

На основі порівняльного аналізу стану естетизації навчально-виховного процесу в професійних навчальних закладах: Великобританії, Канади, США М.П. Лещенко визначила такі спільні його концептуальні засади: система обов'язкового естетичного виховання кожної особистості незалежно від рівня її художньої обдарованості та професій; інтеграція мистецтвознавчих та інших навчальних дисциплін у єдиному педагогічному процесі; використання мистецтва з метою психотерапевтичної дії. Для всіх трьох країн, як стверджує вчена, характерним є відхід від авторитарної педагогіки з її жорсткими вимогами до організації виховного процесу, визнання людської індивідуальності, зростання ролі педагога в естетичному вихованні й розвитку творчого потенціалу кожної особистості, в основі якого лежать загальнолюдські цінності та пріоритети [51, 4-5]. Водночас цінним

зарубіжним досвідом, який доцільно враховувати у процесі навчання і виховання майбутніх фахівців художніх промислів і ремесел є реалізація програми „Виховання мистецтвом”, до основних положень якої належать: мистецтво – це універсальний суспільний феномен, що сприяє усвідомленню своєрідності людства; мистецтво – результат людської творчості, тому воно незаміниме при розвитку здібностей; мистецтво створює сприятливе середовище для особистісного вираження потреб кожної дитини тощо. Тобто, у полі уваги зарубіжних учених-педагогів перебувають проблеми становлення людської особистості у її найрізноманітніших естетичних проявах [51, 22-23].

У цьому процесі важлива роль належить художньо-естетичному циклу предметів, зокрема: рисунку, живопису, теорії орнаментів, народним художнім промислам, естетичному вихованню, етнографічній й пленерній практикам тощо. Особлива роль належить естетичному вихованню майбутніх фахівців художніх промислів і ремесел, спрямовано на гармонізацію відношень особистості з суспільством, природою, власним „Я” за законами крами засобами музики, народного, декоративно-прикладного, образотворчого мистецтва, архітектури, графіки, літератури, театра, світової художньої культури тощо.

Зауважимо, що структурою нових державних стандартів професій художніх промислів і ремесел не передбачено вивчення таких гуманітарних предметів, як естетичне виховання, екологія. Як наслідок, випускники професійних художніх навчальних закладів мають низький рівень естетичної й екологічної культури, моралі тощо, сформованості таких професійно важливих якостей: комунікативність, відповідальність, рефлексія, готовність до співпраці, самостійність, ініціативність тощо.

Водночас посилюється значущість гуманітарної спрямованості загальнотехнічних і спеціальних предметів. З цією метою навчальні програми цих предметів доповнюються матеріалом про взаємодію людини з природою,

технікою, забезпечується взаємозв'язок знань з основ художнього виробництва з перспективами його розвитку тощо.

Із принципа гуманітаризації, як стверджує А.П. Біляєва, виникає ряд вимог до змісту професійної освіти: уніфікація термінології спеціальних предметів, введення до змісту програм і підручників досвіду раціоналізаторства і винахідників, забезпечення взаємозв'язку соціальних і професійних знань у змісті навчальних предметів, визначення інтегрованої й диференційованої частин у змісті навчальних дисциплін, виявлення нових галузей технічного та технологічного знання на основі тенденцій розвитку науково-технічного прогресу і введення нових тем, спецкурсів і факультативів; розробка творчих завдань для формування здібностей і втілення духовних і фізичних можливостей учнів у професійній діяльності; розробка варіативних модулів для індивідуального навчання; поглиблення знань і набуття умінь і навичок з інших професій з метою розширення професійного профілю тощо [Г, 97-98].

Розвиток культури особистості фахівця художніх промислів і ремесел досягається здійсненням культурологічного підходу до відбору змісту їх професійного навчання, важливими компонентами якого, як стверджують Є.М. Шиянов, І.Б. Котова, є культура життєвого самовизначення, культура праці, політична, економіко-правова, духовна і фізична культура; культура міжнаціонального й міжособистісного спілкування [20, 52]. Реалізація культурологічного підходу до професійного навчання майбутніх фахівців художніх промислів і ремесел сприяє формуванню у них відповідальності за збереження культурних цінностей народу, а також розвитку художньої культури й професійної майстерності на основі творчого оволодіння системою культурологічних знань і вмінь.

Уведення в зміст освіти культурологічних знань як основи для становлення культурних, міжлюдських, міжгрупових, міжособистісних відносин є закономірністю, наголошує Г.Г. Філіпчук. На його думку, чим більше отримують громадяни знань з національної історії, культури,

посилюватиметься статус і розвиток державної мови в усіх сферах, тим більше зростатиме національне почуття в суспільстві [38, 23].

Ми погоджуємось із твердженням Д.І. Пащенко, що володіння великим багажем дієвих знань зі свого фаху, ще замало для того, щоб бути в нинішній час професіоналом високого класу, адже справжній професіоналізм формується на ґрунті широкого загальнокультурного розвитку особистості [47, 15-16]. У зв'язку з цим, слушно зауважує В.Г. Кремень, що сучасна освіта повинна ліквідувати протиріччя, яке історично склалося, - між потребами економічного розвитку того чи іншого суспільства і цінностями загальнолюдської культури. Таке протиріччя проявляється в тому, що масова освіта формувала переважно спеціалістів для певної виробничої галузі, які визначалися лише грамотністю, а не справжньою освіченістю. Звісно, що така освіта далеко стояла від справжніх багатств культури. Подолати це протиріччя можна за умови, коли культурні здобутки будуть визначати науково-технічний розвиток. Це означає, що створюватимуться і функціонуватимуть такі загальнокультурні передумови, які надаватимуть кожній людині можливість брати участь не лише в розвитку економіки, а й у перетворенні всіх суспільних відносин. У цьому зв'язку зміст освіти мусить стати важливим засобом духовного, соціального і політичного розвитку суб'єкта [8, 51].

Водночас нинішня геополітична ситуація, як стверджує Г.Г. Філіпчук, обумовлює громадянську культуру особистості утворену з універсалізаційних й національних цінностей. У всі часи українські просвітителі не мислили освіченість поза етнокультурною. І вважали, що національно сильний характер виробляється тільки глибокою, систематичною національною освітою, що творить закінчену виховану цінність [38, 21].

З цього приводу відомий український філософ Г. Сковорода писав, що виховання ґрунтується на природі кожного народу, а отже потрібно, щоб не чуже виховання прививалося руській людині, а своє рідне [39, 130].

Сучасна світова філософська гуманістика формується і розвивається в контексті становлення загальнолюдської культури, в ситуації, коли потреба в діалозі культури і цивілізацій стає однією із найсуттєвіших [48, 69].

Про значущість діалогу культур в реалізації професійної освіти на засадах гуманістичних цінностей національної й світової культури наголошує С.О. Черепанова. На її думку, діалог культур становить духовно-інтелектуальну основу творчого гуманітарного (планетарного) мислення і може розглядатися провідною світоглядною парадигмою сучасної філософії освіти, вихідними положеннями якої є цілісність універсуму, гуманістичні соціально-духовні цінності, розвиток і виховання. У зв'язку з цим реформування освіти на світоглядно-творчих засадах полікультурного діалогу відкриває нові перспективи самореалізації й соціалізації особистості. До навчальних дисциплін, які в першу чергу мають сприяти формуванню полікультурного планетарного мислення, гуманітарних орієнтацій фахівців належить „Історія української культури”, „Родовід-духовний діалог культур” [42, 33].

У нашій педагогічній практиці ми до змісту предмета „Етнографія і фольклор рідного краю” також вводили самостійне вивчення учнями професійних художніх навчальних закладів свого родового дерева; традицій родини, села; регіональних особливостей художніх ремесел, фольклору тощо [68-55].

Прикладом успішного „ареалу” міжособистісного простору культури, в якому функціонують і з якого здійснюється іррадація гуманістичних, психологічних цінностей постає мистецтво, наголошує В.В. Рибалка, адже його предметом є людина, особистість в її ціннісній образній характеристиці. Саме через цю обставину, як зазначає вчений відчувається необхідність у здійсненні синтезу наук, мистецтва і релігії у міжособистісному просторі культури через сучасні форми і механізми соціопсиходинаміки гуманістичних цінностей [45, 82-87].

Слушно зауважує Н.Є. Миропольська, що гуманістична сутність художньої культури без людини мертва, вона втрачає свою цінність. Саме тому основою прилучення індивіда до художньої культури, на її думку, має бути переорієнтація свідомості людини, що включає в себе усвідомлення своєї самоцінності. Остання, як стверджує вчена, переломлюється в осмисленні і утвердженні індивідом свого незамінного місця в художньому процесі, свого значення як суб'єкта, який бере активну участь у формуванні актуального конкретно-історичного змісту художньої культури, а значить, прийняття на себе відповідальності і за долю мистецтва в сучасному суспільстві [50, 23].

Культурологічний підхід у професійно-художній освіті передбачає здійснення навчання й виховання особистості фахівця художніх промислів і ремесел на засадах народу, його традицій і національних особливостей. Тому зміст загальнохудожніх, загальнопрофесійних, спеціальних дисциплін, виробничого навчання проектується на засадах народного мистецтва і спрямовується на виховання національно свідомих громадян України – майстрів декоративно-прикладної творчості, які на основі вивчення народних традицій художніх ремесел, оволодінні технічними прийомами відтворення народних символів у візерунках художньо-декоративних виробів примножують духовну скарбницю українського народу, возвеличують його національну культуру.

Впровадження у зміст освіти як універсальних, так і етнокультурних надбань, на думку Г.Г.Філіпчука, уможливають базувати освіченість і вихованість на національній основі, в українській інтеграції, переосмисленні світового розвитку і глобальних процесів з точки зору наших досягнень, інтересів, ментальності. Водночас освітня галузь має спрямовуватися на опанування особистістю власного історичного досвіду, інакше самоусвідомлення нації, її громадянська культура буде недостатньою як і її практична самоорганізація і змагальність на початку третього тисячоліття з

розвиненими економічними, політичними, інформаційними науковими системами і технологіями [38, 21].

Особистісна орієнтація освіти, формування національних і загальнолюдських цінностей згідно з Національною доктриною розвитку освіти визначено пріоритетними напрямками державної політики України щодо розвитку освіти. Важливим положенням Національної доктрини є таке: освіта має гуманістичний характер і ґрунтується на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях і духовності. Водночас освіта утверджує національну ідею, сприяє національній самоідентифікації, розвитку культури українського народу, оволодінню цінностями світової культури, загальнолюдськими надбаннями [8, 180-182].

Загальнолюдські й національні вартості, як зауважує Г.Г. Філіпчук, мають визначати підходи у вихованні української людини. Та коли суто практично починають реалізовуватися національні ідеали у виховному процесі, стає відчутним розбіжність поглядів і ціннісних орієнтацій. Звичайно, що це спадок минулого, особливості історичного розвитку українців, які віками знаходилися під пануванням чужоземних держав [38, 244].

Дані категорії на передній план висувають одну з форм організації гуманізації освіти – народне мистецтво, завдяки якому встановлюються невидимі зв'язки від природи до людини, від історії до сучасності у притаманній йому повноті традицій та організації художнього середовища, яке здібне не тільки естетично виховувати, але і у кінцевому результаті формувати особистість [Д, 206].

Наші дослідження з даної проблеми свідчать, що народне мистецтво як художня культура розвиває у молоді творчі здібності, інтуїцію, кмітливість, художній смак; формує логіку конструкції, винахідливість у використанні властивостей матеріалу, вміння об'єднувати у стрункий ансамбль найрізноманітніші предмети побуту. Ми можемо зробити висновок, що значення народного мистецтва у професійній освіті не повинно

зменшуватись, а навпаки, повинно збільшуватись, адже без духовного удосконалення ніякі соціальні блага, ніякі досягнення матеріальнотехнічного прогресу не принесуть молодому поколінню повноти справжнього людського існування, а дефіцит розвинутих чуттєвих властивостей часом може приводити до прояву жорстокості, безлюдськості.

Найважливіша роль у цьому належить змісту предмета „Художні народні промисли”, вивчення якого не передбачено державним стандартом окремих професій цього спрямування, наприклад „Вишивальниця”. Вважаємо за необхідне введення цього предмета до навчального плану для усіх професій художніх промислів і ремесел.

Гуманізація професійно-художньої освіти ґрунтується на індивідуалізації процесу формування особистості засобами особистісно орієнтованого навчання [54, 22].

Особистісно орієнтоване навчання – це навчання, яке враховуючи індивідуальні задатки, здібності, можливості і досвід учасників навчального процесу шляхом прилучення їх досягнень людської цивілізації і включення в діалог, використовує передові педагогічні й інформаційні технології не тільки для оволодіння кожним з них певною сумою предметних знань, умінь, навичок, але й що важливіше – для розвитку особистості учня, стверджують О.М. Пехота і А.М. Старєва. Водночас вчені вважають, що психолого-педагогічними основами такого навчання є виявлення індивідуальності, унікальності, неповторності кожного учня; актуалізація, ініціювання і окультурення його досвіду засобами освіти, задля забезпечення культурного і духовного його самовизначення, розвитку і самореалізації [55, 55].

Індивідуалізація професійного навчання фахівців художніх промислів і ремесел значну роль відіграє у відборі й структуруванні його змісту, а найголовніше у ефективному оволодінні ним. Зміст кожного предмета, що вивчається учнями професійних художніх навчальних закладів, а особливо спеціальних, має враховувати їхні інтелектуальний і творчий розвиток, художні здібності, індивідуальні можливості щодо оволодіння начальним

матеріалом. З цією метою навчальні завдання добираються на основі особистісної значущості їх змісту, індивідуальної траєкторії навчання, рівня сформованого пізнавального інтересу. Наприклад, під час вивчення регіональних особливостей оздоблення виробів техніками народного мистецтва (вишивка, різьблення, розпис по дереву тощо) учням доцільно видавати індивідуальні завдання, спрямовані на дослідження художніх технік, що використовувались майстрами села, регіону, з якого вони є родом і де проживають їхні батьки тощо.

Навчання учнів професійних художніх навчальних закладів секретам майстерності з художнього ремесла також доцільно здійснювати індивідуально. Насамперед, це пов'язано з виконанням значної кількості ручної праці, а, по-друге – індивідуальний показ майстром виробничого навчання техніки оздоблення виробу має емоційне забарвлення й особистісне спрямування. Це пояснюється тим, що під час показу прийомів роботи майстер враховує індивідуальні особливості учня, свої дії підсилює емоційними словами, які зацікавлюють учнів, вселяють віру у їхні можливості і здібності. Індивідуальний підхід у навчанні дає можливість педагогу з невстигаючими учнями працювати більше часу, ніж з іншими.

Індивідуальний підхід до навчання поєднаний з диференційованим підходом, який також спрямований на розвиток особистості в процесі навчання і професійної діяльності.

Суть принципу диференціації, згідно з твердженням О.Д. Гонєєва, полягає в необхідності працювати зі всіма і з кожним, моделювати процес індивідуального розвитку для кожного учня з урахуванням рівня його навченості, мотиваційного компонента навчальної діяльності, вольових якостей особистості, її здатності до самоорганізації. Водночас вчений зазначає, що диференціація навчання буває: внутрішньою (передбачає варіативність темпів навчання на основі більш повного врахування індивідуальних і групових особливостей учнів, що зумовлює диференціацію видів діяльності, навчальних завдань тощо) [в, 150-151].

Диференційований підхід широко використовується в організації самостійної роботи учнів над розв'язанням практичних завдань, виконанням різних за складністю видів художніх робіт тощо. При цьому учням надається право самим вибирати тип і складність завдань. Такий підхід дає учням рівні можливості брати участь у навчальному процесі, поетапно досягати кращих навчальних результатів (оцінка, розряд). Оперуючи невеликою кількістю кольорів, оновлюючи та змінюючи візерунки, вишивальниці другого року навчання на виробничих заняттях створюють декоративні вироби. При цьому враховуються локальні особливості української вишивки. Кращі вироби експонуються на художніх виставках, за що учні нагороджуються дипломами, медалями, а також продаються в торговельній мережі. Прилучаючись до краси вишивок учні стають кращими, добрішими, духовно багатшими, у них формується національна самосвідомість.

В умовах глобальних цивілізаційних процесів педагогу професійних художніх навчальних закладів важливо навчити молодь жити в інформаційному суспільстві, забезпечивши високий рівень професіоналізму, духовного, інтелектуального і фізичного розвитку; навчити їх взаємодіяти із світом природи, мистецтва, з людьми, використовувати ситуативно добуті знання для прийняття важливих рішень, розв'язку проблем, працювати в команді, розуміти принципи відкритого суспільства; оволодівати новими мистецтвознавчими й технологічними знаннями, інформаційними технологіями, знаннями організації підприємницької діяльності тощо. Тому, як показує досвід, педагоги віддають перевагу особистісно орієнтованим технологіям навчання, які активізують самостійну діяльність учнів, збагачують їх професійно-художній досвід, залучають до реалізації власних творчих можливостей тощо.

У реалізації цих завдань важливо, щоб діяльність педагогів професійних художніх навчальних закладів була також гуманістично спрямована. Для цього, насамперед, потрібно вивчити інтереси і здібності учнів до професійно-художньої діяльності. Це можна здійснити шляхом

анкетування, оцінки професійних умінь і якостей учнів, тестування тощо. Водночас, викладачі, майстри виробничого навчання повинні уміти визначати зміст професійного навчання, зокрема виявляти оптимальні співвідношення фундаментальних і спеціальних дисциплін, розробляти зміст навчальних програм з теоретичних предметів і виробничого навчання в умовах лабораторій, навчальних майстерень, на виробництві (практика і навчання), найбільш ефективні педагогічні технології, які ґрунтуються на принципах проблемності, мотивації, забезпечення адекватності діяльності характеру майбутньої професійно-творчої діяльності тощо, впроваджувати інформаційні технології, комп'ютерні засоби навчання, здійснювати гуманний контроль за засвоєнням учнями навчальної інформації, професійних умінь і навичок (аудиторна і самостійна діяльність) тощо. З огляду на це, особистісно орієнтоване професійно-художнє навчання висуває до педагогів професійних художніх навчальних закладів вимогу до вмінь забезпечувати комфортне навчальне середовище на основі реалізації психологічної підтримки учнів, співробітництва, безстресового та успішного оволодіння знаннями й уміннями. Адже, як наголошує І.А. Зязюн, в учнів виникає інтерес до навчальної діяльності лише у тому випадку, коли у цій діяльності є успіх. На думку вченого, розвиток особистості учня буде успішним, ефективним лише в тому випадку, якщо освіта, навчання і учіння супроводжуються позитивними естетичними почуттями, зокрема прекрасного, піднесеного і пов'язаного з ними комічного [23, 55].

Майбутній учитель буде готовий до реалізації особистісно орієнтованого навчання, якщо: сприймає мету розвитку особистості учня в процесі навчання як соціально і професійно значущу; методологічними поглядами його є особистісно орієнтована парадигма; володіє новими підходами до відбору та структурування змісту сучасної освіти; вміє засобами, методами, формами освіти забезпечити процес культурного та духовного самовизначення учня, наголошують О.М. Пехота і А.М. Старєва [54, 72].

Гуманістична спрямованість педагогічної діяльності передбачає, на думку Д.О. Белухіна, гуманістичне ставлення педагога до дітей, самого себе, до навколишнього світу, власної діяльності, а отже зростають вимоги до рівня його професійної компетентності, зокрема практичних умінь: академічні (когнітивні, інформаційні, розвивальні); організаторські; комунікативні; перцептивні; емпатичні; уміння педагогічного спілкування; володіння педагогічною технікою [52, 42].

Як і в будь-якій творчості, у педагогічній, слушно зауважує І.А.Зязюн своєрідно поєднуються дії нормативні і евристичні, створювані в ході власного пошуку. Для неї характерна відносна самостійність творчого вибору методичних дій, прийомів у рамках загально, визнаних принципів. Творча педагогічна індивідуальність завжди опосередкована особистісними якостями педагога. У кінцевому рахунку творча неповторність – це вища характеристика педагога...” [60, 39].

Гуманістично орієнтованого педагога, на думку В.О. Сластьоніна, характеризують висока громадянськість і соціальна активність, високий професіоналізм, здатність критично оцінювати власну роботу і діяльність оточуючих. Він не піде на зговор із совістю, ним керує любов до учнівської молоді, потреба передавати їй свої знання, він бачить смисл свого життя у формуванні особистості учня, наголошує вчений [В, 150].

Гуманізація навчально-виховного процесу, на думку Д.І. Пащенко, зумовлює прийняття педагогом особистісних цілей, запитів та інтересів учня, а не підготовку його під певні наперед задані шаблони; ознайомлення з різними світоглядними системами, а не нав'язування йому „єдино правильної ідеології”; створення максимально сприятливих умов для розкриття й розвитку здібностей і обдарувань, повноцінного життя, наголошує вчений [47, 14-15].

Гуманізація діяльності педагогів і учнів професійних художніх навчальних закладів ґрунтується на введенні гуманістичних ідеалів у навчально-виховний процес. Зокрема, як стверджує А.П. Біляєва, з метою

забезпечення переходу від „техносфери” до професійно-творчої діяльності учнів, майстрів, викладачів, є усунення негативних процесів у навчально-виховній роботі щодо формування особистості, вироблення універсального способу реалізації творчого потенціалу особистості, самоствердження як цілісного і всебічно розвиненого індивіда [Г,95].

Спільна діяльність викладачів, студентів передбачає формування умінь працювати творчо, вміло, гнучко, доцільно використовуючи методичні надбання минулих століть і дослідження сучасної методики (гуманізація навчально-виховного процесу, індивідуалізація і диференціація навчання, проблемне й інтегроване навчання, блокове компонування програмового матеріалу, компютеризоване навчання тощо) у різних навчальних закладах [62, 211].

Важливе значення у цілісному розвитку особистості в процесі навчання мають обґрунтовані О.П. Рудницькою такі педагогічні принципи: довершення навчальної дії виховною у педагогічному впливі; урізноманітнення видів і форм діяльності учнів в організації педагогічної взаємодії; залежність розвитку особистісних якостей від створених педагогічних ситуацій емоційної насиченості навчально-виховного процесу; спонукання до творчого самовираження [44, 138-145]. Цілісний процес формування особистості, як стверджує Л.О. Хомич, ґрунтується на інтеграції і диференціації змісту його професійної підготовки і загальнокультурного розвитку [59, 178].

Практична реалізація особистісно орієнтованого навчання, як стверджують О.М. Пехота і А.М. Старєва, можлива за умов створення розвивального, особистісно-орієнтованого освітнього середовища, під яким розуміється складне системне утворення, що ґрунтується на суб'єкт-суб'єктних відносинах демократичного характеру і виявляються в орієнтації навчально-виховного процесу на розвиток кожної особистості як учасника цього процесу [54, 56].

Синергетичний підхід дозволяє розглядати педагога і учня професійного художнього навчального закладу як дві відкриті складні системи, що взаємодіють між собою на основі визначення дій і функцій кожного з них. Д.О.Белухін визначив рівні синергетики: високий і низький. Зокрема висока синергетика характеризується мінімальною агресією друг до друга, їх підвищеною відповідальністю, довірою, варіативністю дій і поведінки. І навпаки, низька синергетика спричиняє обмеженість власних ресурсів учасників взаємодії, приводить до негативного емоційного фону педагогічної взаємодії, недовіри тощо [52, 143-144].

Найважливішим напрямом оновлення гуманізму, як стверджує Г.О. Балл має бути поширення гуманістичного принципу конструктивного діалогу на відносини між світоглядними орієнтаціями, зокрема між гуманістичною й тими, що протягом століть вважались альтернативними їй [41, 10].

Вченим обґрунтовано принципи діалогічної взаємодії, визначальної для гуманізації відносин в освітній сфері, які він називав „діалогічними університетами”. Зокрема до них Г.О. Балл відносить такі: 1) повага до партнера, до його якостей як органічної цілісності і власне як суб’єкта; 2) прийняття партнера таким, яким він є, і водночас орієнтація на його найвищі досягнення, на перспективу, що відкривається перед ним; 3) повага до самого себе; 4) конкордатність, тобто додержання згоди учасників діалогу щодо базових знань, норм цінностей і цілей, якими вони керуються у цьому діалозі; 5) толерантність; 6) використання потенціалу культури, зокрема розширення і збагачення культурних колів особистостей [41, 26-38].

Вступити в діалог, як зауважує Н.Є. Миропольська значить не відмовлятися і від „свого слова”, свого погляду на світ, своєї думки, своєї позиції, що дорівнювало б відмові від своєї індивідуальності, від себе самого. Розуміння ж, на її думку, потребує самостійних роздумів, а значить, час від часу „поринання до себе” і самоти, культурної рефлексії [50, 22].

Суб’єкт-суб’єктні відносини, як стверджує С.О.Черепанова, реалізуються у діалогічних формах педагогічної взаємодії: співтворчості

суб'єктів навчально-виховного процесу у системі „педагог-студент”, індивідуалізації навчання; заохоченні ініціативи студентів у виконанні досліджень; організації культурологічних читань за результатами досліджень тощо [42, 36-37]. За цих умов навчально-виховний процес спрямовується на залучення учнів професійних художніх навчальних закладів до дослідно-пошукової діяльності, самостійного опрацювання навчального матеріалу, вироблення власної позиції, співробітництва. Водночас організація процесу професійно-художнього навчання ґрунтується на визнанні унікальності й неповторності суб'єктів цього процесу, створенні „ситуації успіху”, „ситуації співтворчості”. Процес професійно-художнього навчання стає цілісним процесом формування конкретних знань, умінь, навичок, досвіду діяльності, поведінки, особистісних якостей (добросовісність, терпимість, відкритість, здатність мислити критично, системно, абстрактно, образно, творчо тощо).

Гуманістична спрямованість навчально-виховного процесу у професійних художніх навчальних закладах знаходить свій вияв у дружбі, співробітництві, взаємодопомозі, тобто у всьому, що сприяє всебічному розвитку особистості майбутнього фахівця.

Отже, особистісно орієнтований підхід до організації професійного навчання майбутніх фахівців художніх промислів і ремесел забезпечує, на оновлених засадах, формування і розвиток психологічно комфортних, ситуативно адекватних і безпечних для особистості та суспільства, способів оволодіння знаннями і вміннями професійно-художньої діяльності; розвиток і саморозвиток учнів на основі виявлення їх індивідуальних особливостей, формування пізнавальної і комунікативної компетентності; підвищення рівня мотивації у вивченні загально-художніх і спеціальних дисциплін; якісному оволодінні професійними кваліфікаціями, у самостійному підвищенні професіоналізму протягом усієї професійно-художньої діяльності.

На основі теоретичного аналізу проблеми можна дійти висновку, що гуманізація професійно-художньої освіти передбачає: особистісний характер розуміння майбутніми фахівцями художніх промислів і ремесел смислу

власного життя, професійно-художньої діяльності; етнокультурний розвиток її особистості, прилучення до скарбниці народної культури, мистецтва, естетичне й етичне виховання особистості на основі оволодіння системою знань, культурних цінностей; формування екологічної й правової культури, громадянськості, почуття патріотизму, національної свідомості; особистісне вдосконалення і зростання в процесі творчої професійно-художньої діяльності, саморозвиток і світоглядну рефлексію тощо.

Література:

1. Амонашвили Ш.А. Гуманноличностный подход к детям. – М.: Изд-во „Институт практической психологии”; Воронеж: Изд-во НПО „Модек”, 1998. – 544 с.
2. Ананьев Б.Г., Структура личности / Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб.: Издательство „Питер”, 2000. – С. 91-95.
3. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – Л.: ЛГУ, 1969. – 329 с.
4. Аранова С.В. Обучение изобразительному искусству. Интеграция художественного и логического. – СПб: КАРО, 2004. – 176 с.
5. Асмолов А.Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров. – М.: Издательство „Институт практической психологии”, Воронеж: НПО „МОДЭК”, 1996. – 768 с.
6. Асмолов А.Г. Развитие вариативного образования: Мифы и реальность // *Magister*. – 1995. – № 1. – С. 23-33.
7. Балл Г.О. Гуманізація загальної та професійної освіти: суспільна актуальність і психолого-педагогічні орієнтири // *Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: Монографія / За ред. І.А. Зязюна.* – Київ: Видавництво „Вінол”, 2000. – с. 134 – 157.
8. Балл Г.О. Духовність професіонала і педагогічне сприяння її становленню (орієнтири психологічного аналізу) // *Професійна освіта: педагогіка і*

- психологія: Українсько-польський щорічник. – П. – Київ; Ченстохова, 2000. – с. 217 – 231.
9. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічних сферах). – К.: Рівне „Видавець Олег Зень”, 2007. 172 с.
10. Белухин Д.А. Личностно ориентированная педагогика в вопросах и ответах: учебное пособие. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2006. – 312 с.
11. Беляева А.П. Дидактические принципы профессиональной подготовки в профтехучилищах: Метод. Пособие. – М.: Высш. шк., 1991. – 208 с.
12. Бердяев Н.А. Христианство и классовая борьба // Искусство Ленинграда. – 1989. – №5. – С. 92-97.
13. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: Науково-метод. посібн. – К.: ІЗМН, 1998 – 204с.
14. Бех І.Д. Справедливість – несправедливість у міжособистісних взаєминах педагога та учнів // Професійна освіта: педагогіка і психологія: Українсько-польський щорічник / За ред. Т.Левовицького, І.Вільш, І.Зязюна, Н.Ничкало. – 2006. – Вип. VIII. – С. 29-39.
15. Брушлинский А.В. Проблема субъекта в психологической науке / Психология личности в трудах отечественных психологов. – Спб.: Издательство „Питер”, 2000. – С. 230-236.
16. Васянович Г.П. Гуманітарна освіта і стиль педагогічної діяльності викладача професійно-технічного навчального закладу // Гуманітарна освіта і виховання особистості: Зб. наук. пр. / За ред. Г.П. Васяновича. – Львів: В-во „Сполом”, 2004. – С. 5-29.
17. Васянович Г.П., Онищенко В.Д. Ноологія особистості: Навч. посібн. для студентів і викладачів. – Львів, „Сполом”, 2007. – 217 с.
18. Волович Л.А. Система эстетического воспитания учащихся профтехучилищ: Метод. пособие. – М.: Высш. шк., 1988. – 167 с.
19. Глейзер Г.Д. Общее образование и образующееся общество // Педагогика. – 2000. – №6. – С. 3-12.

20. Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века: Учебное пособие для самообразования. Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Педагогическое общество России, 2002. – 512 с.
21. Гончаренко С.У. Гуманізація освіти – запорука виховання творчої та духовно багаті особистості // Дидактика професійної школи
22. Гуманізм: сучасні інтерпритації та перспективи / Пазенок В.С., Лях В.В., Соболев О.М., Райда К.Ю., Єсипенко Д.М., Пархоменко Т.С., Федорченко В.К., Любимий Я.В. – К.: Український Центр духовної культури, 2001. – 380 с.
23. Демков М. Русская педагогика в главнейших ее представителях. – М.: Изд. К. Тихомирова, 1898. – 480 с.
24. Дубасенюк О.А. Роль ігрової методики у педагогічній підготовці майбутніх учителів // Педагогічний процес: Теорія і практика / Зб. наук. праць. – К., 2002. – Випуск I. – С. 22-28.
25. Зеер Э.Ф. Личностно ориентированное профессиональное образование. Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. проф.-пед. ун-та, 1998. – 126 с.
26. Зимняя И.А. Педагогическая психология: Учебник для вузов. Изд. второе, доп., испр. и перераб. – М.: Логос, 2002. – 384 с.
27. Зинченко В.П. Человеческий интеллект и технократическое мышление // Коммунист. – 1988. – №3. – С. 96-104.
28. Зязюн І.А., Сагач Г.М. Краса педагогічної дії: Навч. посібник для вчителів, аспірантів, студентів середніх та вищих навчальних закладів. – К.: Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1997. – 302 с.
29. Зязюн І.А. Філософські засади освіти: освітні і виховні парадигми, освітні технології, діалектика педагогічної дії / Педагогічна майстерність у закладах професійної освіти: Монографія. – К., 2003. – С.11-60.
30. Кантор К.Т. Наука, техника, культура: Проблемы гуманизации и социальной ответственности // Вопросы философии. – 1989. – №1. – С. 23 - 29.

31. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психологічний розвиток особистості. – К.: Вища школа, 1989. – 40 с.
32. Краевский В.В. Общие основы педагогики: Учеб. для студ. Высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр „Академия”, 2003. – 256 с.
33. Кремень В.Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи). – К.: Грамота, 2003. – 276 с.
34. Культурологічні та психолого-педагогічні аспекти гуманізації освіти: Науково-методичний збірник / За ред. Г.О. Балла. – К.: Наукова думка, 1998. – 195 с.
35. Леонтьев А.Д. Деятельность. Сознание. Личность. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
36. Лещенко М.П. Зарубіжні технології підготовки учителів до естетичного виховання. – 2-е вид., доп. – Київ, 1996. – 192 с.
37. Лещенко М.П. Теоретико-методичні основи педагогічної майстерності викладача професійної школи в умовах сучасного соціуму / Педагогічна майстерність.: Підручник / І.А. Зязюн, Л.В. Крамущенко, І.Ф. Кривонос та ін.; За ред. І.А. Зязюна. – К.: Вища шк., 1997С. 60-83.
38. Лубенко В.В. Система стержневой истины (издание второе, перераб. и дополн.). – Спб: Издательство „Малая академия искусств”, 1999. – 184 с.
39. Макаренко А.С. О воспитании / Сост. и авт. вступит. статьи В.С. Хелемендик. – М.: Политиздат, 1988. – 256 с.
40. Маноха І.П. Вчинковий смисл психологічних феноменів: феномени мотиваційні / Основи психології: Підручник / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – 2-ге вид., стереотип. – К.: Либідь, 1996. – С. 231-299.
41. Маслоу А. Самоактуализация // Психология личности: тексты. – М., 1982. – 110 с.
42. Миропольська Н.Є. Мистецтво слова в структурі художньої культури учня: теорія і практика. – К.: Парламентське видавництво; 2002. – 204 с.

43. Моргун В.Ф. Концепція багатовимірного розвитку особистості та її застосування // Філософська і соціальна думка: Респ. Науково-теоретичний часопис. – 1992. – №2. – С. 27-40.
44. Онищук Л.А. Гуманізація управлінської діяльності директора школи: Монографія / Л.А. Онищук. – Житомир: „Полісся”, 2002. – 324 с.
45. Орлов А.Б. Психология личности в сущности человека: Парадигмы, проекции, практики: Учеб. пособие для студ. психол. фак. вузов. – М.: Издательский центр „Академия”, 2002. – 272 с.
46. Орлов В.Ф. Професійне становлення особистості у художньо-педагогічній освіті // Педагогічний процес: теорія і практика / Зб. наук. праць. – Випуск 1. – С.120 – 13.
47. Пашенко Д.І. Формування готовності майбутніх учителів початкових класів до гуманістичного виховання учнів: Монографія. – К.: Науковий світ, 2005. – 370 с.
48. Пехота О.М., Старева А.М. Особистісно орієнтоване навчання: підготовка вчителя: Монографія. – 2-е вид. доп. та перероб. – Миколаїв. Вид-во „Ліон”, 2007. – 272 с.
49. Пехота О.М. Педагогічна підготовка вчителя: шляхи гуманізації // Науковий вісник МДПУ. – Випуск 4. – 2001.
50. Педагогічна майстерність: Підручник / І.А. Зязюн, Л.В. Крамущенко, І.Ф. Кривонос та ін.; За ред. І.А. Зязюна. – К.: Вища шк., 1997. – 349 с.
51. Педагогика профессионального образования: Учеб. пособие для студ. Высш. пед. учеб. Заведений / Е.П. Белозерцев, А.Д. Гонеев, А.Г. Пашков и др.; Под. ред. В.А. Слостёнина. – М.: Издательский центр „Академия”, 2004. – 368 с.
52. Радкевич В.О. Програмно-методичні матеріали для рівневої підготовки вишивальниць: Навч. посіб. / В.О. Радкевич. – К.: Вища школа, 1995. – 128 с.
53. Радкевич В.О. Гуманізація навчально-виховного процесу в ПТУ на основі використання народного мистецтва // Гуманізація навчально-виховного

- процесу як засіб попередження правопорушень серед учнівської та студентської молоді.
54. Реан А.А., Бордовская Н.В., Розум С.И. Психология и педагогика. – СПб, 2001. – 432 с.
55. Рибалка В.В. Психологія розвитку творчої особистості: Навчальний посібник. – К., ІЗМН, 1996. – 236 с.
56. Рибалка В.В. Психологія розвитку творчої особистості: Навч. посібник. – К., ІЗМН, 1996. – 236 с.
57. Рибалка В.В. Соціопсиходинаміка гуманістичних цінностей у міжособистісному просторі культури: психологічний аспект проблеми // Психолого-педагогічні та культурологічні питання гуманізації освіти. Збірник наукових статей / За ред С.О. Мусатова. – К.– Рівне: Видавець Олег Зень, 2007.– С. 82-87.
58. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М.: „Прогресс”, 1994. – 480 с.
59. Роменець В.А. Вчинок і світ людини / Основи психології: Підручник / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – 2-ге вид., стереотип. – К.: Либідь, 1996. – С. 383-402.
60. Рубинштейн С.Л. О личностном подходе / Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб.: Издательство „Питер”, 2000. – С. 23-32С.
61. Рудницька О.П. Педагогічні принципи // Педагогічний процес: теорія і практика // Наукові записки. – 2002. – Випуск І. – С. 138-145.
62. Семенов О.М. Формування професійної майстерності вчителя української мови і літератури / Педагогічна майстерність: Підручник / І.А. Зязюн, Л.В. Крамущенко, І.Ф. Кривонос та ін.; За ред. І.А. Зязюна. – К.: Вища шк. С. 202-214.
63. Сериков В.В. Личностно ориентированное образование // Педагогика. – 1994. – № 5. – С.16-20.

64. Сибирская М.П. Педагогические технологии. Теоретические основы и проектирование. Санкт-Петербург: Центральный институт повышения квалификации руководящих работников профтехобразования, 1998. – 352 с.
65. Сисоева С.О. Основы педагогичної творчості: Підручник. – К.: Міленіум, 2006. – 346 с.
66. Сухомлинський В.О. Вибр. тв. В 5-т. – К., 1980. – Т. 4. – 636 с.
67. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. Рождение гражданина. Письма к сыну. – Избр. произв. В пяти томах. Том 3. – К.: Рад. школа, 1989. – 719 с.
68. Філіпчук Г.П. громадянське суспільство: освіта, етнокультура, етнополітика. – Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – 488 с.
69. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
70. Хомич Л.О. Професійно-педагогічна підготовка вчителя початкових класів. – К.: Магістр - S, 1998. – 200 с.
71. Чавчавадзе Н.З. Культура и ценности. – Тбилиси, 1984. - ...С.
72. Шиянов Е.Н., Котова И.Б. Развитие личности в обучении: Учеб. пособие для студ. пед. вузов. – М.: Издательский центр „Академия”, 2000. – 288 с.
73. Юркевич П. Чтеніе о восптаніи. М.: Изд. Чепелевского Н., 1865. – 272 с.
74. Якиманская И.С. Личностно ориентированное профессиональное образование. Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. проф.-пед. ун-та, 1998. – 126 с.